

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 930.1 (367)

Ірина Федорів

УЧАСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У СЛАВІСТИЧНИХ ДИСКУРСАХ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті авторка аналізує наукову спадщину видатного українського історика, мовознавця, філолога-орієнталіста, організатора української науки в США – Омеляна Прицака у контексті славістичних дискурсів другої третини ХХ – початку ХХІ ст. Особливу увагу приділено його поглядам щодо походження Київської Русі, етноніму “Русь”, української нації.

Ключові слова: О. Прицак, наукові дискусії, походження Київської Русі, хозарська теорія, українська нація, Український науковий інститут Гарвардського університету.

Як дослідник, історик, мовознавець і філолог-орієнталіст – Омелян Прицак (1919–2006) був складною і досить суперечливою особистістю. Один з організаторів української науки у світі, засновник і тривалий час директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, співзасновник Міжнародної асоціації україністів, засновник й директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського, редактор низки наукових часописів, член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, почесний доктор всесвітньо відомих університетів, член багатьох академій наук світу. О. Прицак відомий в галузях орієнталістики, алтайістики, євразійської, української та слов’янської історій, літературознавства, був активним учасником наукових дискусій у діаспорі упродовж другої третини ХХ – початку ХХІ ст.

Коротко зазначимо, що після закінчення навчання у Тернопільській гімназії, О. Прицак вступив до Львівського університету, де отримав ступінь магістра (1940), проте з відомих ідеологічних причин вимушений був покинути Україну і здійснювати наукові пошуки поза межами України. За рекомендацією визначного німецького арабіста Ріхарда Гартмана, восени 1943 р. О. Прицака прийняли до Берлінського університету: там він студіював історію Східної Європи, арабістику та іраністику. У 1946–1948 рр. продовжував навчатися у Німеччині, зокрема вивчав східні мови, історію та славістику в Геттінгенському університеті. У ньому ж захистив докторську дисертацію з історії Центральної Азії (1948), згодом був габілітований на доцента алтайської порівняльної філології та євразійської історії (1951). О. Прицака запросили до Гамбурзького університету: спершу він працював як доцент (1952), згодом як професор цього університету (від 1957) [1].

Відтак, навчаючись у Львівському, Берлінському і Геттінгенському університетах, О. Прицак став вихованцем польської філологічної і сходознавчої (В. Котвіч, Т. Левицьки, Є. Завалинський), української історичної і сходознавчої (І. Крип’якевич, Т. Коструба, Я. Пастернак, В. Сімович, А. Кримський) та німецької мовознавчої і сходознавчої шкіл (Р. Гартман, Г.-Г. Шедер, А. фон Габаїн) [2, с. 54]. Ці вчені безумовно вплинули на становлення його наукового світогляду та методологічних підходів.

Історичні візії О. Прицака викликали часом різку критику, наукову та ненаукову полеміку. Але значною мірою якраз ця полеміка сприяла актуалізації дослідницьких проблем, що й треба вважати позитивним результатом.

Наукові зацікавлення О. Прицака охоплювали надзвичайно широке коло питань з історії України, Східної Європи, Азії; алтайської, тюркської та слов'янської філології. Ще в дитинстві Омелян окреслив своє майбутнє завдання – “вивчати історію України на тлі всесвітньої, зокрема вияснити розвиток історії українського степу у зв'язку з історією Азії” [3, с. XIV]. Тому й почав вивчати східні мови, а також історію Європи та Середньої Азії.

Для науковця власне історія була передусім точною наукою і, як і всі точні науки, “абстрактною інтелектуальною дисципліною”. О. Прицак виробив свій метод шляхів до наукового пізнання. У плані дослідження історії основний акцент робив на безпосередньому вивченні джерел та індивідуальній, характерній для нього, їх інтерпретації та коректуванні. Він не визнавав авторитетів. Тому майже завжди не йшов проторованим шляхом, відкидаючи в принципі результати попередніх досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. О. Прицак, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між ними та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження [4]. Методологічна основа його студій базувалась на засадах французької історичної школи “Анналів”, яка, як зазначав учений “не має в центрі своєї уваги історію держави і політичну історію, а основну увагу концентрує на вивченні людини не в ізоляції, але в суспільстві, з його баченням світу із усіма проблемами даної епохи” [5, с. 83].

Зрозуміло, що у зв'язку з цим він робив часом парадоксальні висновки, що, однак, не позбавляло їх новизни та ставало поштовхом до дальших дискусій, в яких, як правило, О. Прицак відмовлявся брати участь. Це відповідало, як вважав Я. Дашкевич, значною мірою аподактичності його характеру [4].

Значимо, що вчений, як і Т. Коструба, І. Кревецький, В. Заїкин, І. Крип'якевич, належав до консервативно-монархічної течії в українській історичній науці, поширеній з 1930-х рр. в Галичині [6, с. 431]. Особливість розвитку української наукової думки у той час полягала у тому, що, з ліквідацією школи М. Грушевського в Радянській Україні, українська історія продовжувала концептуально розвиватися у своїх двох основних перспективах. Галицькі монархісти і далі співпрацювали з монархістами еміграційними (Д. Оляньський, І. Лоський, Д. Дорошенко, Б. Крупський, В. Кучабський), які друкували свої праці на сторінках консервативної галицької преси [6, с. 432]. Зазначений період згодом О. Прицак охарактеризував як поступову передачу естафети в розвитку української історичної думки до зарубіжного українознавства, яке пройшло складний шлях від еміграційної, значною мірою політизованої, науки, до такої науки, з якою у світі почали рахуватись [7].

У 1960–1980-х рр. центром досліджень і розвитку української національної історичної перспективи став американський континент, де під час дискусії між І. Лисяком-Рудницьким і О. Прицаком, що велася під кутом зору втрати або збереження репрезентативних станів в історії України, розвивалися обидві національні концепції української історичної думки – консервативна і національно-державницька [6, с. 433; 8, с. 207].

В українській історіографії чи не найвідомішою стала концепція О. Прицака про походження Русі та зв'язок давньої історії України і тюркомовного світу, що власне є найбільш дискусійною проблемою східноєвропейської середньовічної історії досі. Українські історики зарубіжжя намагалися внести нове бачення у розв'язання даної теми. У другій половині 70-х рр. XX ст. вони вкотре обговорюють питання про походження Київської Русі. Його актуальність була зумовлена тим, що в історіографії європейських країн, США та Канади панували

російськоцентричні погляди на історію Центральної та Східної Європи [9, с. 308]. Історію “Росії” американські учені зазвичай розглядали як історію національно однорідного обширу, а не як багатонаціональної імперії, як-то Османська та Австрійська імперії. На думку І. Лисяка-Рудницького, наслідком цього було одностороннє та недостатнє розуміння східноєвропейського історичного процесу. виправлення цього вимагало б глибокої ревізії традиційних історичних перспектив, цьому заважала велика сила інтелектуальної інертності. історик також підкреслив, що коментарі О. Прицака порушували багато питань, в тому числі й щодо класифікації України, як “східної” або “західної”, та щодо її “історичності” та “неісторичності” [10, с. 166–167]. Одночасно у радянській історіографії загальноприйнятою була теорія “єдиної колиски” про зародження і розвиток трьох близьких слов’янських народів з єдиної давньоруської народності [9, с. 308].

Розпад Радянського Союзу у 1991 р. продемонстрував світу, що СРСР і Росія – це не те саме, хоча західні медіа десятиліттями привчали читачів до протилежного. Кожна з трьох новопосталих незалежних держав проявила свій характер по-своєму і пішла власним шляхом непростих посткомуністичних перетворень. Україна, найдемократичніша серед усіх східнослов’янських країн, на жаль, досі вагається між Сходом і Заходом у пошуках свого місця у новій Європі [11, с. 1]. Попри очевидні відмінності цих трьох пострадянських держав, вони мають багато спільного, коли мова йде про їх культуру й історію, що сягає киеворуських часів. Тому, вважаємо, що дискусія, порушена свого часу О. Прицаком у низці праць – актуальна й заслуговує на її докладний аналіз у рамках даної наукової статті. Тема уже ставала предметом наукового аналізу у тих чи інших аспектах у працях П. Толочка [12], С. Плохія [11], Я. Дашкевича [4], М. Антоновича [13], М. Андрусика [14], О. Домбровського [15], В. Німчука [5], Г. Клинової-Дацюк [9], О. Галенко [16] та ін., проте потребує свого подальшого поглибленого вивчення на основі новітніх досліджень у напрямі славістики та східноєвропейської історії.

Започаткувала обговорення лекція вченого “The Origin of Rus’. An Inaugural Lecture. October 24, 1975” (“Початок Русі. Інавгураційна лекція, 24 жовтня 1975”, Кембридж, Масс., 1976; український переклад: “Відкіль єсть пішла руська земля”, журнал “Сучасність”, Мюнхен, 1978), яка крім серйозних критичних відгуків західних та деяких українських авторів – Г. Рюсса, Д. Вільсона, О. Домбровського, викликала шквал звинувачень в антипатріотизмі – у М. Антоновича, В. Чепиги, М. Андрусика та інших [4; 13; 14].

Відомий історик Марко Антонович вказав на деякі фактичні та методологічні помилки в праці О. Прицака. Одним із головних недоліків її вважав захоплення вченим співставленням подій та явищ давньої історії з новою та новітньою. Наприклад, синхронно вивчав походження Київської Русі та заснування Америки, правління аварів порівнював з комуністичною партією, арабське середньовічне виробництво – із сучасними фабриками тощо. Не погодився М. Антонович із вирішенням О. Прицаком аварського питання. Із цього приводу зауважив, що “держава псевдо-аварів, яких О. Прицак назвав інтелігентними”, була типовою “державою” східного азіатського типу. Залежно від вождя, який очолював аварів, їхня держава або міцніла або занепадала. О. Прицак явно перебільшував величину і міць тої держави [9, с. 308]. Учений вважав, що центром колишньої аварської держави була Моравія, а М. Антонович – що Угорщина [13, с. 82]. Дослідник не погодився і ще з низкою тверджень О. Прицака, зокрема, що Русь звільнилася з-під влади хозар близько 930 р., що своє правління Ярослав Мудрий розпочав лише у 1036 р., коли переміг печенігів під Києвом [13, с. 83].

Згодом у світ вийшов скорочений варіант праці “Походження Русі” [17] та два томи “The Origin of Rus’. Vol. 1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas” (“Походження Русі. Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг”, Кембридж, Масс., 1981; український переклад, Київ, 1997), “Т. 2. Стародавні скандинавські джерела”, Київ, 2003 (лише українською мовою), котрі активізували дискусію в науковому – Г. Шрамм, Ф. Фелл, Е. Мельникова, О. Домбровський, М. Андрусак, Ю. Книш, О. Підгайний – та в не зовсім науковому планах [18].

У розділі “Про методологію” О. Прицак зауважив, що, вивчаючи питання походження Русі, археологія та лінгвістика відіграють другорядну роль, бо історія починається з писемних джерел. Вважаючи археологію “німою наукою”, учений доводить, що речові джерела часів Київської Русі не дають достовірної інформації про час виникнення цієї держави [18, с. 97]. Натомість О. Домбровський стверджував, що перші відомості про землі України зустрічаються в античній історіографії та епіграфіці [9, с. 309].

В історії Київської Русі О. Прицак виділив три періоди розвитку каганатів (каганатами він називав князівства): Надволжанський (близько 839–930 рр.); Наддніпрянський (близько 930–1036 рр.); Київський (1036–1169 рр.) [18, с. 97].

У пошуках витоків Русі О. Прицак звернув погляд на північно-східну периферію східнослов'янського світу, зокрема межиріччя Волги, Которослі й Трубежа – регіону, який входив до складу Хозарського каганату. У першому томі “Походження Русі” професор зробив оригінальний висновок, що “ідеї державності не виникають спонтанно, але переносяться з одного регіону в інший, а її носіями й засновниками держав є купці та воїни, що найбільш рано виділилися в професійні групи населення” [17, с. 27–35]. З подальшого викладу бачимо, що у Францію чи Німеччину, а також Хозарію державність усе-таки не була привнесена, але народилася там спонтанно. А ось у середовищі східних слов'ян – була, та ще відразу з двох сторін, із заходу і сходу. Якесь торговельне об'єднання “Русь”, що виникло десь в Галлії, спрямувало свої інтереси на схід. У цей же час (близько середини VII ст.) аналогічне об'єднання східних купців спрямувало свої інтереси на захід. Два потоки зіткнулися на Волзі й загальними зусиллями створили Давньоруську державу. До свого об'єднання Руська держава начебто складалася з північної частини (венеди, готи) та південної (хозари, болгари, авари) [12].

Отже, з цієї теоретичної конструкції повністю “випали” слов'яни. Це О. Прицак пояснює етнічним ототожненням полян і хозар. Спираючись на аналіз літописної літератури, учений стверджував, що Київ був збудований не раніше, ніж у першій половині IX ст., причому як хозарське місто, а його назва походить від імені хозарського “князя” за іменем “Кия” [17]. При цьому дослідник не зважає на історично доведений факт данинної залежності полян від хозарів (бо не могли ж вони самі собі сплачувати данину). При створенні своєї теорії О. Прицак зовсім не враховував даних археології, які, зокрема, пояснюють питання заснування Києва. Отже, не заперечуючи факту етнокультурних взаємозв'язків між хозарами та слов'янами-полянами, недопустимі ніякі їхні ототожнення, що, врешті, тягне за собою фальсифікацію всього процесу україногенезу.

Таким чином, О. Прицак виводив коріння Київської держави з Хозарського каганату. Вчений запропонував відмовитися від концепції слов'янського походження Русі. Однак ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Пам'ятки хозарської культури зустрічаються рідко і не становлять навіть відсотка від загальної кількості знахідок [15, с. 97].

Підсумовуючи гіпотезу О. Прицака про хозарську данину полян, П. Толочко стверджує, що, незважаючи на спроби поставити під сумнів відомості “Повісті временних літ”, вони у цілому вірно відображають історичні реалії. Ні до полян, ні до Києва хозари не мали іншого відношення, крім того, що на певному етапі історії, найвірогідніше у другій половині VIII ст., поширили на них данинну залежність. Звичайно, сусідство і взаємодія двох етнополітичних утворень – ранньої Русі та Хазарії – не могло пройти для них безслідно. Але вважати, що вплив виявлявся однією, збагачуючи лише слов’ян, – було б історично неправильно. Розкопки Києва, інших раних давньоруських центрів показують лише окремі речі хозарського походження, які не зробили скільки-небудь помітного впливу на розвиток східно-слов’янської матеріальної культури. Більш відчутним, мабуть, був вплив Хазарії на складання економічних і політичних структур у східнослов’янському світі. Не випадково, київські князі на початку IX ст. запозичили від хозар титул кагана. Однак переоцінювати цей момент навряд чи варто. Необхідно пам’ятати, що держава “Руська земля” розвивалася і міцніла не під патронатом Хазарії, а в постійній боротьбі з хозарською експансією [12].

Омелян Прицак наголошував на ролі міжнародних чинників і намагався підважити тезу М. Грушевського про антів, як предків українського народу і його наукову схему історичного процесу. Ці положення також викликали гостру критику в М. Антоновича, О. Домбровського, Ю. Книша, М. Андрусяка [13–15]. О. Прицак намагався запровадити власну українську історичну термінологію та наукову схему історичного розвитку України [9, с. 309].

Президент інституту ім. С. Петлюри – О. Підгайний зазначив, що погляди О. Прицака на ранню історію України-Руси майже одностайно відкинені українськими і міжнародними науковцями у рецензіях на його праці, тому що вчені “не можуть жертвувати століттями українського християнства через контрверсійні погляди одного науковця” [9, с. 309].

На серйозну увагу заслуговує також рецензія Е. Мельникової, опублікована в журналі “История СССР”, (Москва, 1984, № 4). З іншого боку, критики визнавали високий рівень його публікації джерел. Видання “Походження Русі” О. Прицака передбачалося у шести томах. Науковці з нетерпінням чекають на вихід у світ третього тому, присвяченого східним джерелам, який тепер видається у Києві [4; 19].

У 2003 р. О. Прицак опублікував третє доповнене й доопрацьоване видання “Походження Русі”, в якому відмовився від хозарської теорії походження Київської Русі й підтримав антинорманську. У ньому вчений стверджував, що паросток державності у східних слов’ян не був завезений з-за моря варягами чи пересаджений сусідами-хозарами, а виник на місцевому ґрунті задовго до XI ст., внаслідок етногенезу слов’янського суспільства [18]. Ця праця знову викликала інтерес в О. Домбровського, на яку він написав позитивну рецензію і назвав її “княжим даром для української науки” [20, с. 324–326].

Відтак, в О. Прицака поняття “Давня Русь” бачиться як поліетнічний, багатомовний торговельний союз/об’єднання, в якому взаємозв’язок соціально-економічних, соціокультурних, геополітичних процесів має нелінійний характер [21, с. 285]. За такої ситуації просторово-часові структури виникають у результаті самоорганізації, а не накладаються ззовні. Наскрізною, ключовою ідеєю структурної (нелінійної) схеми є самодостатність, самоунормованість історії, у просторі якої періоди закономірного еволюційного розвитку переривалися історичними катастрофами і розривами, а самоорганізація суспільства відбувалася внаслідок взаємодії внутрішніх ресурсів суспільства та викликів навколишнього середовища [21, с. 288].

Отже, можна стверджувати, що О. Пріцак, як й інші українські дослідники в діаспорі визнав і підтримав наукову схему українського історичного процесу М. Грушевського, спростовуючи хозарську та норманську теорії походження Київської Русі. Започатковуючи дискусії, вчений давав поштовх для розвитку досліджень української історії на Заході у руслі національної історіографії.

У цьому зв'язку О. Пріцак не оминув увагою й т. зв. “празьку дискусію” з приводу виникнення української нації, яка розгорнулася у 1930-х рр. на сторінках галицької, а згодом зарубіжної преси. Провідні вчені низки європейських країн, особливо чеські, польські, українські й німецькі, активно обговорювали питання про можливість спільної історії слов'янських народів [22]. Дискусію 1930-х років започаткував професор Карлового університету в Празі Ярослав Бідло, який вважав, що єдина історія слов'янських країн є неможливою, оскільки Європа ще за часів раннього середньовіччя розділилася на два культурні світи: романо-германський і греко-слов'янський. До останнього належать не всі слов'янські народи, а лише православні. Неправославні – чехи, словаки, поляки, словени, кроати – представляють західноєвропейський, або романо-германський, культурний світ. Таким чином, Я. Бідло відкинув можливість спільної історії слов'ян, оскільки римська (західна) і візантійська (східна) культури розділили слов'ян політично і культурно, вже не кажучи про пізніші поділи турецької, австрійської і російської імперій [6, с. 17–18].

Серед українських учених з цього приводу вперше виступив М. Кордуба (у той час – професор Варшавського університету), який власне й започаткував у 30-і роки дискусію між галицькими і східноукраїнськими вченими-емігрантами щодо походження Русі й формування української нації у статті “Найважливіший момент в історії України” [23]. У ній історик стверджував, що вирішальним чинником у творенні української нації було “відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в литовській державі в другій половині XIV ст.” [23, с. 539]. З українських учених у дискусії взяли участь С. Смаль-Стоцький, В. Щербаківський, С. Наріжний, М. Славінський, К. Чехович, П. Феденко, Ф. Слюсаренко, С. Шелухін, П. Смирнов, В. Сімович. Більшість полемістів розкритикували концепцію М. Кордуби в цілому або окремі її аспекти [24, с. 165]. На думку О. Пріцака, дискусія не дала позитивних наслідків. Вона продовжувалася в площині ненаукових “догматично-релігійних спорів XVI–XVII ст.” (як її окреслив проф. М. Кордуба), і поза особистими нападами на зачинателя дискусії (М. Кордубу – І. Ф.), ствердження шкідливості його тез з педагогічного чи “українського національного становища” та пустого “перемелювання в нескінченність”, що початків української нації треба шукати в доісторичні часи – “до позитивного розв'язання цього важливого питання не причинилася” [25, с. 157]. Свої міркування з цього приводу О. Пріцак зачитав у доповіді в Літературно-мистецькому клубі у Львові 25 лютого 1943 р. під назвою “Історія формування української нації” [25, с. 157]. У ній історик зазначив, що українці – це недержавний народ, який не поставив перед собою конкретних духовних цілей, тому “впадає в хомут того чи іншого сильнішого політичною ясністю сусіда – і або з ним зливається в одне, або, від нього набравшись досвіду, хоче і сам до своїх політичних цілей доходити” [25, с. 158].

Стару концепцію руської землі було перенесено на новий державний витвір – Галицько-Волинське князівство, яким правили спадкоємці Романа Мстиславича і два його сини, Данило і Василько. О. Пріцак, завваживши нове значення поняття “Русь” на галицько-волинських теренах, писав, що галицький автор літопису набагато охочіше називав свою землю “Руссю”, ніж його волинський наступник. Літописці Данила і Василькового сина Володимира успішно застосовували поняття “Руська земля” до території Галицько-Волинського князівства [11, с. 72].

Історик стверджував, що Руська, чи Київська, держава Рюриковичів – це не імперія, моноліт, здібний до політичних діянь, а ціла низка окремих племінно-територіальних організацій, земель, як Руська земля (Київщина), Волинська земля, Галицька земля, Суздальська земля, Новгородська земля і т. д. [25, с. 159]. Учений наголошував, що й про почуття національної єдності т. зв. Київської держави теж не доводиться говорити [25, с. 160]. Чи було щось, що об'єднувало всю територію т. зв. Київської держави, запитував О. Пріцак? Цим чинником, вважав, було поняття “Русь”, що в його розумінні – це передусім княжі династії, які тому, що “походили от “рода Руского”, руськими князями називалися”. “Русь” як політична цілісність, як держава – не існувала. Приймавши християнську організацію з Візантії, князі Київської держави увійшли в орбіту політично-державних візантійських концепцій, що признавали одну тільки державу одного христолобного “царя і самодержця РOMEїв і всіх християн” – візантійського імператора [25, с. 160].

Одним з важливих інструментів, які допомагали установити і підтримувати єдність держави Рюриковичів була Київська церква. О. Пріцак наголошував, що християнство стало набагато кращим інструментом розв'язання проблеми, ніж принагідний загальносхіднослов'янський пантеон. Об'єднавчу функцію християнської церкви забезпечувала вже сама назва “Руська митрополія” – не від назви міста, в якому розташовано було катедр, а від назви народу і країни, які підлягали її духовній юрисдикції [11, с. 45–46]. Врешті, “Русь”, стверджував дослідник, – це Київська митрополія “всея Руси”, церковна провінція Царгородського патріарха, що обіймала всю територію т. зв. Київської держави і на якій засідали переважно чужинці-греки, адепти інтересів Візантії [25, с. 160]. Тому церква із своїми греками-митрополитами “всея Руси”, – наголошував О. Пріцак, – не була ідеологом якоїсь одної “всієї Руси” як політичної цілості. Це підтверджують і церковні та літературні пам'ятки з часів Київської держави, які не вбачають джерело міжусобиць у династичній роздробленості [25, с. 161].

Процес виникнення політично-державних концепцій у Східній Європі О. Пріцак пов'язував із XIII–XV ст., коли на окраїнах Русі повстали і формували свій світогляд дві держави: Галицько-Волинське князівство і Велике Московське князівство. Стосунки з чужинцями призвели до розуміння своєї окремішності, оскільки ці обидва державні утворення зростали й організовувалися серед відмінних обставин і у своєму розвитку дійшли до цілком різних стадій [25, с. 161]. Далі – міф про “збирання руських земель”, об'єднаний з державно-політичними концепціями Іванів III і IV, створив політичне кредо московських володарів, що довело до створення “Російської Імперії” [25, с. 162].

Оцінюючи значення козацької держави, О. Пріцак підкреслив, що вона була останньою спробою створити державу українськими силами аж до 1917 р., при цьому історик вважав, що вона мало вплинула на проблеми формування української нації. Водночас, та активізація народних сил, яка була викликана козацьким рухом, спричинила значне “піднесення самопочуття індивідуального і колективного”, яким народні маси жили віками. Це піднесення, отримавши теоретичне обґрунтування, призвело згодом до виникнення української нації [25, с. 170].

Порівнюючи Київську державу, Галицько-Волинську та Козацьку “Війська Запорозького”, О. Пріцак вбачав між ними багато спільних рис. Кожна з них, на його думку, обіймала лише частину української території, отже не мала всеукраїнського характеру, кожна з них була витвором в основному однієї верстви, а також не створила чіткої політичної ідеології, отже не могла бути приваблюючим чинником для чужих, не могла залишити ясних традицій чи ірредентичних змагань для своїх. Однак всі ці держави пов'язані з поняттям

“Русі” в тій чи іншій редакції. При цьому, у всіх цих державах поняття “Русі” не дійшло до політично-державного розуміння цього поняття, а залишилося у сфері географічній, релігійній, мовній, династичній, культурній чи племінній [25, с. 170].

На думку Я. Дашкевича, українська історична та мовознавча науки чекають на полеміку й з приводу таких праць О. Прицака, як “Die buldarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren” (“Болгарський перелік князів та мова простоболгарів”, Візбаден, 1955), “Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century” (“Хозарські гебрейські документи з X ст.”, разом з Норманом Гольбом, Ітака, Лондон, 1982) [4].

Не без дискусії минула також вже посмертна публікація монографії О. Прицака “Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім” (Київ, 2008) [26]. Суперечки навколо цієї однієї з найвидатніших пам’яток слов’янської культури не стихають понад двісті років. Найповажніші аргументи проти автентичності поеми висунули “скептики” в ХХ ст.

Серед останніх у списку тих, хто заперечують “Слово” як твір ХІІ ст. – помітне місце посідає американський історик Едвард Кінан, що в 2003 р. видав монографію про цю пам’ятку [27]. Е. Кінан намагався довести, що “Слово о полку Ігоревім” – це містифікація одного з найвідоміших і найавторитетніших славістів – Й. Добровського [28]. О. Прицак, у свою чергу, написав поважну працю “Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім””, де продемонстрував ерудовану дискусію з Е. Кінаном [26]. Зазначимо, що вирішальну роль у тому, що О. Прицак серйозно зацікавився “Словом”, свого часу ще відіграв Р. Якобсон, (один із тих, хто запросив його до Гарварду), який в університеті вів окремий семінар, прив’язаний даній пам’ятці й запропонував О. Прицаку активну участь у ньому. У Р. Якобсона в 1970-х рр. виникла ідея коментованого видання пам’ятки. Вчений, як оборонець автентичності твору, опрацьовував текстологічні, філологічні, літературознавчі аспекти, а О. Прицаку доручив розробляти історичні та сходинознавчі питання, пов’язані зі “Словом”. Проект не було повністю виконано, бо у 1982 р. Р. Якобсон помер [5, с. 82].

До монографії науковець подав три вступи з такими назвами: Основний розвиток досліджень про “Слово” (с. 22–27); “Половці і Русь на тлі Євразійського степу” (с. 28–47, 49); “Короткий огляд праці Е. L. Keenana Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor’ Tale” (с. 50–60) [26].

У третьому “Вступі” О. Прицак, коротко розглянувши працю Е. Кінана, не знайшов у ній жодних доказів твердженню, що “Слово” міг написати Й. Добровський. Е. Кінан пов’язав твір з ім’ям відомого чеського діяча без жодних джерельних доказів, вживаючи лише слова: “правдоподібно”, “міг показати”, “імовірно”, “мусив уважно стежити” тощо [5, с. 58, 83].

Власні погляди на час і авторство “Слова” О. Прицак виклав у двох основних частинах своєї праці. Найпереконливішою є перша частина – “Коли?” (с. 63–136), у якій О. Прицак, виходячи з постулатів історичної школи “Анналів”, показав, що автор “Слова” у своєму творі повністю відобразив світобачення і знання людини ХІІ, або початку ХІІІ ст., зовсім чужі людям ХVІІІ ст., відповідно ймовірному містифікаторові Й. Добровському. Свої докази О. Прицак виклав у ХVІІ “розділах-параграфах”, серед яких такі: “епоха, коли на Русі існувала інституція “каганату”” (с. 81–88); “епоха, в якій “великий” стосовно Руського князя був тільки епітетом, але не назвою інституції” (с. 89–90); “епоха, в якій слово “король” мало на Русі і в Євразії значення “король Угорщини”” (с. 112–114); “... до курь Тматороканя” (с. 130–132); “епоха, коли вживали Харалуг” (с. 133–136) та ін. У них, як ерудований історик, О. Прицак, на основі першоджерел, аргументовано спростував твердження Е. Кінана [5, с. 84; 26].

Учений доклад багато зусиль, виявив велику ерудицію, прагнучи довести, що автором “Слова” був Кормиличич (“Кормильчич”), якого він ототожнив із боярином Володиславом. Наскільки це переконливо? Чи в принципі “Слово” могло бути створеним у Галицькому чи Галицько-Волинському князівстві? Звичайно, так. Культура цієї території була на високому рівні, про що свідчить архітектура, живопис, музичне мистецтво. Про високий рівень словесного мистецтва засвідчує Галицько-Волинський літопис. Але інших оригінальних пам’яток словесної творчості з цих теренів до нас не дійшло, тому не вистачає давніх текстів, з якими можна б фронтально зіставити “Слово о полку Ігоревім” [5, с. 105]. Натомість сучасний дослідник В. Німчук вважає, що автора пам’ятки треба шукати не серед галичан XII ст., які побували в Новгороді-Сверському чи Путивлі, а серед наддніпрянців, насамперед мешканців Київщини або Чернігово-Сіверщини, для яких захист від половецьких набігів залишався актуальним аж до нашестя Батиявих орд [5, с. 106].

Особливо важливою, вважаємо, є третя частина книги О. Прицака, із заголовком “Екскурси” (с. 161–246), що містить 12 наукових розвідок, присвячених частковим проблемам, пов’язаним із текстом “Слова”. Частину з цих розробок автор опублікував раніше, частину увазі фахівців запропонував уперше. О. Прицак до тонкощів вивчив історію династичних відносин, особливо в Галицькій (Галицько-Волинській) та Чернігівській землях тощо і зробив висновок, що “Слово” написано, очевидно, не раніше 1199 р. і не пізніше 1201 р. (рік смерті Ігоря Святославовича), точніше – між березнем та серпнем 1201 р. (автор “Слова” знав про похід на половців князя Романа Мстиславича, згаданого в пам’ятці) (с. 165–177) [26]. Гіпотеза О. Прицака заслуговує уваги.

Попри критичні зауваги, монографія О. Прицака “Ким і коли було написано “Слово о полку Ігоревім” – найвидатніше явище в українському “Словознавстві” за останні двадцять шість років (після виходу монографії Л. Махновця в 1989 р.) і заслуговує найпильнішої уваги філологів та істориків [5, с. 109].

В останні роки в Україні з’явилося багато публікацій, у яких прямо чи опосередковано згадується ім’я О. Прицака у ще одному зв’язку. Мова йде про його концепцію створення українознавчого центру в Гарвардському університеті. У деяких останніх українських публікаціях можна прочитати, що вчений прагнув створити в Гарварді три кафедри з україністики [16, с. 5]. Або, наприклад, що “був підписаний договір про створення трьох постійних кафедр: кафедри історії України ім. Михайла Грушевського, кафедри української літератури ім. Дмитра Чижевського, кафедри української філології ім. Олександра Потебні. Першим завідувачем кафедри історії і директором Українського наукового інституту в Гарварді став О. Прицак” [29, с. 275].

Зауважимо, що О. Прицак домагався запровадження трьох постійних професорських посад з україністики, а саме: посади професора української мови в департаменті славістики, посади професора української літератури в департаменті порівняльного літературознавства (або в департаменті славістики) і посади професора української історії в департаменті загальної історії [1, с. 30].

Окрім того, професор О. Прицак брав до уваги ще й інший чинник: ставши частиною департаменту славістики, українська література потрапляла б у сферу впливу літератури російської, яка займала в славістичних департаментах провідні позиції: “Як у цій країні, так і в Європі, у департаментах чи семінарах слов’янських мов і літератур домінує (і мабуть ще довго буде домінувати) російська мова і література. [...] Отже, студенти департаменту слов’янських мов і літератур мусять у першу чергу вивчати російську мову і літературу, при чому це роблять звичайно в ізоляції від теорії літератури і світової літератури, яких у даному департаменті не викладають. При фаховому навантаженні у своєму департаменті студент-славист-літературознавець не має контакту з тими

департаментами, де не філологія, а літератури лежать в основі структури [30, с. 75–77].

Омелян Пріцак, у своїх міркуваннях, також зазначав, що літературознавство як наука має свою власну теорію, методологію, цілі й потреби, а слов'янські департаменти в Америці й Канаді вирости з філології і мовознавства, часто російського. Теорії літератури і англійської (американської) літератури там не вивчають і не розвивають. Тому, на його думку, “якщо українська література є самостійним виразом української духовності, тоді українське літературознавство мусить мати відвагу і можливість бути у безпосередньому контакті і лицарським змагу з великими світовими літературами, англійською, французькою, німецькою, еспанською, італійською, тощо” [30, с. 78–83]. Отже, основна теза О. Пріцака полягала в тому, що українське літературознавство в системі Гарвардського університету повинно функціонувати не при слов'янському департаменті, а при департаменті порівняльного літературознавства. О. Пріцак не лише теоретично цю позицію, а й робив у цьому напрямку конкретні практичні кроки [1, с. 34].

Завдяки своїй наполегливій і плідній праці, О. Пріцак став ученим світового рівня в декількох наукових галузях: філології, лінгвістиці, орієнталістиці, історії, славістиці та належить до плеяди універсальних учених, якими були, наприклад, Й. Гердер, Г. Гегель, О. фон Гумбольдт, Б. Кроче, А. Кримський та ін. Завдяки наполегливим зусиллям О. Пріцака розпочато упорядкування “Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства”. Учений був редактором багатьох наукових часописів, зокрема журналу “Ural-Altäische Jahrbücher” (“Урало-алтайський щорічник”) і видавничої серії “Slavo-orientalia”, “Ural-Altäische Bibliothek” (“Урало-алтайська бібліотека”), співредактор журналів “Central Asiatic Journal” (“Центрально-азійський журнал”), “Göttinger Asiatische Forschungen” (“Геттінгенські азійські дослідження”), серії “Uralic and Altaic Studies” (“Уральські та алтайські студії”, яку видавав Університет Індіана (США), ініціатор та засновник англомовного наукового журналу “Гарвардські українознавчі студії”, один з ініціаторів перевидання багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевського (1991–1998) [4]. Саме з його аналізу історіософії великого українського історика розпочинався перший том видання [7].

Окрім численних наукових праць (дослідники налічують понад 700 його статей, монографій, рецензій, нотаток), які суттєво розвинули знання про Україну, донесли їх цілому світу і відкрили нові терени наукового пошуку, О. Пріцак упродовж життя зібрав надзвичайно цінну наукову бібліотеку. Це заняття було для нього пристрасною, але водночас і одним із його головних завдань перед українською наукою, яке він свідомо поклав на себе, усвідомлюючи відрив гуманітарної науки в Україні від світової упродовж кількох поколінь радянської доби. Зібрана ним бібліотека налічує близько 2-тисяч одиниць, серед яких є чимало таких, що відсутні в бібліотеках України, значну частину бібліотечної колекції становлять старі й рідкісні видання, рукописні твори, стародруки XVI–XIX ст. На сьогодні книжкова колекція професора зберігається у Києво-Могилянській академії, і є повноцінним загальнодоступним фондом для науковців [31].

Учений підніс українські студії на рівень світової науки, будучи інтелектуальним лідером в утвердженні престижу української гуманітарної науки за кордоном. О. Пріцак створив власну наукову школу україністів, які вперше трактували історію України в широкому всесвітньо-історичному баченні. До чільних представників цієї школи належать О. Субтельний, П. Р. Магочій, З. Когут, Ф. Сисин, О. Андрієвська та ін. Про сучасний стан українознавчих студій в Гарварді, зокрема, про діяльність Українського наукового інституту написана низка статей, цей центр відомий у науковому світі – не тільки серед

поважних науковців, а й серед молодих дослідників і студентів. Наукову дискусію, порушену О. Прицаком продовжив сучасний американський науковець українського походження, відомий медієвіст, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, професор кафедри української історії ім. М. Грушевського в Гарварді – Сергій Плохій – один з найавторитетніших знавців проблематики східноєвропейського регіону, книга якого – “Походження слов’янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі”, нещодавно вийшла з друку, і у ній автор пропонує нову модель східнослов’янського етнонаціонального розвитку та переосмислює історію східних слов’ян, чи-то “домодерних східнослов’янських ідентичностей” [11]. Традиція живе, значить праця не була марною, вона розвивається і вдосконалюється його учнями та молодшими колегами, а наукова творчість О. Прицака назавжди ввійде в золотий фонд світової науки, зокрема, славістики та україністики.

Список використаних джерел

1. *Лучук О.* Гарвардський проект Омеляна Прицака // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: pritsak-center.com/book/Issue_4-5/6_Luchuk.doc
2. *Прицак О.* Мій шлях історика // Вісник академії наук України. – К., 1992. – № 3. – С. 54.
3. *Хемич С.* Омелян Прицак – Сильветка його студентської і наукової діяльності // *Прицак Омелян.* Чому кафедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, Н. Й.: Фонд кафедр українознавства, 1973. – С. XIV.
4. *Дашкевич Я.* Омелян Прицак: життя і творчість – творчість і життя [Доповідь, виголошена на II-й Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам’яті Омеляна Прицака, 21–22 травня 2009 р., Національний університет “Києво-Могилянська академія”] // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: pritsak-center.com/book/Issue_4-5/3_Dashkevych.doc
5. *Німчук В.* Нове про видатну вітчизняну писемну пам’ятку XII ст. О. Прицак. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – К.: Обереги, 2008. – 359 с. // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 81–109.
6. *Потульницький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 479 с.
7. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. XL–LXXXIII.
8. *Лисяк-Рудницький І.* Каразин і початки українського національного відродження // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – С. 203–220.
9. *Клинова-Дацюк Г.* Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях щодо походження Київської Русі у 70–80-х рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя, 2013. – С. 308–310.
10. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – С. 145–172.
11. *Плохій С.* Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К.: Критика, 2015. – 429 с.
12. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь П. Тлочко. – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с. (Україна крізь віки. – Т. 4).
13. *Антонович М.* З приводу статті О. Прицака “Походження Русі”. Резюме інавгураційної лекції в Гарварді / М. Антонович // Свобода. – 1975. – 30–31 жовтня. – Ч. 203–204 // Український історик. – 1975. – Ч. 3–4. С. 80–85.
14. *Andrusiak M.* [Рец. на кн.] O. Pritsak The Origin of Rus'. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p. // Український історик. – 1982–1983. – Ч. 3–4. – С. 170–173.
15. *Домбровський О.* Замітки до праці О. Прицака про “Походження Русі” / О. Домбровський // Український історик. – 1977. – Ч. 3–4. – С. 92–100.
16. *Галенко О.* Від упорядника // Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: Матеріали міжнародної наукової конференції 28–30 травня 2008 року. – Київ: Аратта, 2009. – С. 5.; Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнар. наук. конф. 28–30 трав., 2008. – Київ / упоряд.: О. І. Галенко; Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. – К.: Аратта, 2009. – 328 с.
17. *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Т. I. – К.: АТ “Обереги”, 1997. – 1080 с.
18. *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія

/ Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Т. II. – К.: Вид-во “Обереги”, 2003. – 1306 с. 19. *Кочубей Ю.* Академік Омелян Прицак і відродження українського сходознавства // Східний світ. – № 3. – 2008. – С. 13–21. 20. *Домбровський О.* Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – У 2 тт. – 1303 с. / О. Домбровський // Український історик. – 2005. – Ч. 2–4. – С. 324–326. 21. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с. 22. *VIII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres.* Warszawa, 1933. Vol. 1–2. 23. *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України (Україна у складі Литовської держави) // Літературно-науковий вістник. – 1930. – Т. 102. – Ч. 6. – С. 539–546. 24. *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ–Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с. 25. *Прицак О.* Історія формування української нації // Східний світ. – № 1. – 2009. – С. 157–180. 26. *Прицак О.* Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – К.: Обереги, 2008. – 359 с. 27. *Keenan Edward L.* Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor’ Tale. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – XXIII + 541 p. 28. *Кінан Е.* Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв // Критика. – 2000. – Рік IV. – Ч.12 (38). – С. 4–7. 29. *Гумницька Н.* Гарвардський центр українознавства: модель відродження національної ідентичності // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 274–276. 30. *Прицак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, Н.Й.: Фонд катедр українознавства, 1973 // Сучасність. – 1967. – Ч. 4 (76). – С. 107–114. 31. *Кізченко І.* Осередок наукового спадку О. Прицака в Могилянці // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/893/Kizchenko_Oseredok.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ирина Федорив

УЧАСТИЕ ОМЕЛЬЯНА ПРИЦАКА В СЛАВИСТИЧЕСКИХ ДИСКУРСАХ ВТОРОЙ ТРЕТИ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье автор анализирует научное наследие выдающегося украинского историка, языковеда, филолога-ориенталиста, организатора украинской науки в США – Омеляна Прицака в контексте славистических дискурсов второй трети XX – начале XXI в. Особое внимание уделено его взглядам относительно происхождения Киевской Руси, этнонима “Русь”, украинской нации.

Ключевые слова: О. Прицак, научные дискуссии, происхождения Киевской Руси, хазарская теория, украинская нация, Украинский научный институт Гарвардского университета.

Iryna Fedoriv

PARTICIPATION OF OMELIAN PRITSAK IN SLAVIC DISCOURSES IN THE SECOND THIRD OF XX – THE BEGINNING OF XXI CENTURIES

In the article the author analyzes the scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian, linguist, philologist-orientalist, organizer of Ukrainian science in the United States – Omelian Pritsak in the context of Slavic discourses in the second third of the twentieth century – the beginning of XXI centuries. Particular attention is paid to his views on the origin of Kievan Rus, ethnonym “Rus”, Ukrainian nation.

Key words: O. Pritsak, scientific discussion, the origin of Kievan Rus, Khazar theory, the Ukrainian nation, Harvard Ukrainian Research Institute.